

Guido Marnef (Universiteit Antwerpen)

1572. Een cruciaal jaar in de geschiedenis van de Nederlanden

Op 1 april 1572 verschenen 26 uit koers geslagen schepen van de Watergeuzen voor het havenstadje Den Briel. Nog dezelfde dag namen de Watergeuzen de stad die al een aantal maanden zonder Spaans garnizoen was in. Willem van Oranje zou het nieuws pas op 20 april in de Dillenburg vernemen.

In de maanden die volgden op de inname van Den Briel sloten verschillende Hollandse en Zeeuwse steden zich aan bij de door Willem van Oranje geleide Opstand. Op de zogenaamde eerste vrije Statenvergadering van de provincie Holland die op 19 juli in Dordrecht plaatsvond, waren vertegenwoordigers van twaalf steden aanwezig die zich uitgesproken hadden voor de Opstand: Dordrecht, Haarlem, Leiden, Gouda, Gorcum, Alkmaar, Oudewater, Hoorn, Enkhuizen, Medenblik, Edam en Monnikendam. Dat de Hollandse Staten op eigen initiatief samenkwamen was formeel gezien onwettig en een revolutionaire daad. Niettemin namen de in Dordrecht verzamelde heren besluiten met verregaande gevolgen. Zij erkenden Willem van Oranje als stadhouder van Holland en Zeeland en als militair bevelhebber. Bovendien beloofden ze aanzienlijke financiële steun aan de Prins.

Was de eerste vrije Statenvergadering een belangrijke etappe in de Opstand, dan reveleert zij tegelijkertijd een andere zaak: de verdeeldheid van het toenmalige Holland. Van de zes grote Hollandse steden ontbraken Delft en Amsterdam. De laatste stad zou pas in 1578 de zijde van Oranje en de Opstand kiezen. Resolute aanhangers van de Opstand vormden anno 1572 een kleine minderheid die vooral in gereformeerde kringen te vinden was. Vele stadsbestuurders namen bij het naderen van de geuzen een weifelende houding aan. Vaak bleek de afkeer van Alva en de vrees voor een Spaans garnizoen de doorslag te geven. De onverbiddelijke repressiepolitiek van Alva zorgde ook bij gematigde katholieken voor onbegrip en het door de IJzeren Hertog geïntroduceerde nieuwe belastingssysteem stuitte in de steden van de Nederlanden op algemeen verzet.

Wanneer Willem van Oranje in 1572 de inwoners van de Nederlandse gewesten in pamfletten en brieven probeerde warm te maken voor de Opstand speelde hij dankbaar in op het wijdverspreide ongenoegen over Alva. Hij argumenteerde dat het verzet niet gericht was tegen de koning maar wel tegen diens goddeloze tiran, de hertog van Alva. Door die tiran te verdrijven wilde hij luidens een brief van 8 juni 1572 “de arme christenen vrede verschaffen, het ganse land terugbrengen in zijn vrijheid, oude rechten en privileges en de rechte Godsdienst en vrijheid der evangelische religie invoeren.” Met die “rechte Godsdienst” bedoelde hij de gereformeerde religie. De brief was immers

gericht aan de gereformeerde vluchtelingenkerken in Engeland die hij om financiële steun verzocht. Maar Oranje beseftte dat het belangrijk was om in de strijd tegen Alva katholieken en protestanten te verenigen. Op de Statenvergadering van Dordrecht verklaarde Marnix van Sint-Aldegonde dan ook dat het de wens van Oranje was dat vrijheid van religie zou gehandhaafd worden, zowel voor de gereformeerde als de Roomse religie. Te midden van de politiek-militaire strijd bleek dat voornemen echter niet makkelijk te realiseren.

Hoewel stadsbesturen en stedelingen in de maanden die volgden op de inname van Den Briel vaak het gevoel hadden zich tussen twee vuren te bevinden, verliepen de zaken voor Oranje al bij al toch relatief voorspoedig. Het aantal steden dat de kant van Oranje koos groeide en wist zich ook te handhaven tegen de koninklijke troepen. Dat de geuzen duidelijk de baas waren op het water was zeker een belangrijke factor. Een tijdgenoot noteerde dat de pogingen van Alva om in Antwerpen scheepsvolk te monteren nauwelijks respons kenden omdat “elk vreesde tegen de Zeeuwen en Hollanders te dienen want dat waeren de echte water ratten”. Belangrijk voor de situatie in Zeeland was de overgang van Vlissingen. Begin april had die strategisch gelegen stad nog een Spaans garnizoen geweigerd en op 22 april lieten zij uit Den Briel afkomstige troepen de stad binnenkomen. Midden mei koos Enkhuizen, dat de sleutel tot de Zuiderzee vormde, eveneens de zijde van Oranje. Bij de overgang merken we patronen die zich ook voorgedaan hadden in Vlissingen. Ook in Enkhuizen was er bij de bevolking verzet tegen het binnenlaten van koninklijke troepen en speelde de stedelijke schutterij een niet onbelangrijke rol. En ook hier was er ontevredenheid onder vissers en zeelieden die leden onder de economische crisis. Na de overgang van Enkhuizen volgden in snel tempo een aantal steden in het Noorderkwartier. Op die manier beschikte Willem van Oranje enkele maanden na de inname van Den Briel over belangrijke steunpunten in Holland en Zeeland en beheerste hij de toegang tot Schelde, Maas en Zuiderzee. In de zuidelijke gewesten werden de ontwikkelingen met spanning gevolgd. In Antwerpen liep volgens een kroniekschrijver dagelijks een menigte burgers naar de Scheldekaaien om nieuws uit Holland en Zeeland te vernemen, “meest haar verheugende in de tegenspoed van Ducdalbe.”

De Opstand van 1572 was inderdaad geen exclusieve zaak van Holland en Zeeland of van de ‘noordelijke’ gewesten. Willem van Oranje had nadrukkelijk de bedoeling de zuidelijke gewesten in zijn invasieplan te betrekken. Op 24 mei 1572 veroverde zijn broer Lodewijk van Nassau vanuit Frankrijk met de steun van Franse Hugenoten het Henegouwse Bergen. In juli viel Oranje zelf vanuit het Duitse Rijk met een troepenmacht de Nederlanden binnen. Roermond werd eind juli ingenomen. Mechelen opende op 30 augustus de poorten voor Oranjes troepen. Begin september gaven een aantal Brabantse steden zich over en ook enkele Vlaamse steden volgden. Toch slaagde Oranje er niet in zijn veldtocht met succes af te ronden. De Parijse Bartholomeusnacht van 23 op 24 augustus,

waarbij talrijke Franse Hugenoten werden vermoord, zorgde ervoor dat Oranje en Lodewijk van Nassau niet meer op Franse hulp hoefden te rekenen. Op 19 september was Lodewijk van Nassau gedwongen om Bergen aan Alva over te geven en die overgave bleek een kantelpunt. De troepen van Alva hadden nu duidelijk de overhand en de volgende weken gaven de Brabantse en de weinige Vlaamse steden die in handen gekomen waren van Oranje zich één voor één over. Willem van Oranje trok zich terug in Holland, naar zijn eigen zeggen “om er zijn graf te vinden”.

De politieke strijd die Oranje in 1572 op het getouw zette, bleek bijgevolg geen onverdeeld succes. De wijd verspreide afkeer van Spaanse garnizoenen en het ruim gedragen verzet tegen Alva's fiscale politiek speelden wel in de kaart van Oranje, maar tegelijkertijd tonen de gebeurtenissen van 1572 een beeld van verdeeldheid. De politiek-militaire strijd nam vaak het karakter aan van een bittere burgeroorlog. Dat bleek al meteen in de dagen en weken die volgden op de inname van Den Briel. De Watergeuzen plunderden in de door hen ingenomen steden meermaals kerken en kloosters, molesteerden en vermoordden clerici. Oranje beseftte dat het drieste optreden van de Watergeuzen katholieken niet zou winnen voor de zaak van de Opstand maar vanuit de Dillenburg had hij weinig vat op het gebeuren.

1572 was een jaar van heroïsche strijd maar ook een jaar van intens oorlogsgeweld. Een Nederlandse collega benadrukte terecht dat de Opstand voor de grote meerderheid van de bewoners van de Lage Landen iets was waarvoor ze niet gekozen hadden, maar iets dat hen overkwam. Voor velen was de allerbelangrijkste vraag niet wie de oorlog zou winnen, maar wel hoe ze die zouden overleven. In brieven en kronieken uit de tijd vernemen we hoe destructief en hoe ‘vuil’ die oorlog kon zijn. De inwoners van belegerde steden leefden in angst. Naast het krijgsgeweld dreigde er bij een langdurig beleg ook hongersnood. Het door het Spaanse leger belegerde Haarlem werd tijdens het beleg dat duurde van december 1572 tot juli 1573 quasi onophoudelijk beschoten door kanonskogels. We weten het met een uitzonderlijke precisie omdat burgers er lijsten van bijhielden. Het waren er meer dan tienduizend! Vaak kwam er nog meer ellende wanneer een beleg uitmondde in een overgave. Alva's exemplarische bestraffing van Mechelen, Zutphen en Naarden is voldoende bekend. Onder de talrijke slachtoffers waren er geestelijken en leken, protestanten en katholieken.

Hadden de steden erg te lijden onder het oorlogsgeweld, dan was het lot van het platteland zo mogelijk nog erger. De legers van beide partijen vonden in dorpen en landerijen vaak een makkelijke prooi. Graan en vee konden zonder veel problemen geroofd worden. Dorpelingen werden uitgeplunderd en huizen in brand gestoken. Een massale plattelandsvlucht, vaak naar de relatief veiligere ommuurde steden, was het gevolg. Sommige dorpen lagen er in 1572 en volgende jaren

desolaat bij. En dan waren er nog de effecten van de economische oorlogsvoering. Een bekende techniek die in Holland en Zeeland werd toegepast was het doorsteken van dijken en het openen van sluizen zodat de vijand kon afgeweerd of geïsoleerd worden. De onder water gelopen akkers en weiden waren een gesel voor de plattelanders.

Vrouwen en kinderen waren ongetwijfeld de meest kwetsbare groepen in tijden van oorlog. Concrete taferelen en voorvallen zeggen hier vaak meer dan diepgravende analyses. Een Antwerpse kroniekschrijver verhaalt dat in april 1572 vele Zeeuwen, onder wie opvallend veel vrouwen, op de vlucht sloegen voor het oorlogsgeweld. Hartverscheurende taferelen speelden zich daarbij af. Vele vrouwen uit Vlissingen waren zo ongerust over hun mannen die zich klaar maakten voor de strijd dat ze terugkeerden naar de stad die ze net ontvlucht waren. Een naar Amsterdam gevluchte kloosterling beschrijft in zijn dagboek hoe een vrouw met een kind van zeven of acht weken op de arm door de geuzen werd beschoten. Het kindje werd geraakt en overleed ter plaatse. Een op de vlucht geslagen vrouw werd tussen Haarlem en Amsterdam aangetroffen, gezeten aan een dijk met een kind aan haar borst. De vrouw bleek bij nader inzien dood gevoren te zijn, maar het kind leefde nog.

Uit de net vermelde voorbeelden blijkt hoe oorlog en vlucht een haast siamese tweeling vormden. De omvang van de migratiestromen die op gang kwamen, is moeilijk te becijferen. Er waren katholieke clerici en leken die vluchtten voor de Watergeuzen. Maar nog talrijker waren gewone mannen, vrouwen en kinderen die op de vlucht gingen voor het brute oorlogsgeweld: plattelanders die de veiligheid van een ommuurde stad opzochten of stedelingen die ten gevolge van een nakende belegering of een naderende vijandige troepenmacht veiligere oorden opzochten.

De al vermelde bestraffingen van Mechelen, Zutphen en Naarden zijn de best bekende voorbeelden van niets ontziend oorlogsgeweld in het jaar 1572. Maar Alva bereikte niet het verhoopte doel. De afschuw voor het Spaanse leger groeide alleen maar. Excessief oorlogsgeweld bleek mensen van verschillende gezindten te verbinden. Vele stedelingen wilden liever hun stad tot der dood verdedigen dan zich weerloos over te leveren. De religieuze tegenstellingen bleven echter een rol spelen in de politieke strijd – politieke en religieuze polarisatie gingen vaak hand in hand. De nieuwe stadsbesturen – die lang niet uitsluitend uit overtuigde gereformeerden waren samengesteld – waren, ook omwille van economische belangen, gebaat bij een breed gedragen stedelijke eenheid. In de Republiek der Verenigde Provinciën zou uiteindelijk een systeem van religieuze pluriformiteit heersen, zij het niet op gelijke voet: een bevoorrechte positie voor de gereformeerde religie en gewetensvrijheid voor de andere confessies. Die bijzondere constellatie was het resultaat van een complexe Opstand. De inname van Den Briel vormt, achteraf bekeken, een belangrijk element in het

raderwerk van die Opstand, net zoals de Dordtse Statenvergadering dat was. De uitkomst van die Opstand was in die maande van 1572 echter allerminst te voorspellen.